Informacijos hierarchija vėlyvuoju sovietmečiu: bibliotekų atvejis

Tomas Vaiseta
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedros
doktorantas
Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius
Mob. tel.: +370 5 610 32773
El. paštas: tomas.vaiseta@gmail.com

Straipsnyje siūlomas būdas, kaip viešosios erdvės sampratą pritaikyti sovietinės Lietuvos laikotarpiui ir kaip jos funkcionavimą rekonstruoti per vieną iš dėmenų – bibliotekas. Teigiama, kad nors viešoji komunikacija neatitiko laisvo žodžio, atvirumo ir polilogiškumo kriterijų, tačiau analizei galima pasitelkti viešąją erdvę ne normatyvine prasme, o tik kaip komunikacinę struktūrą, taip pat įvertinti ją per „pasaulio atvėrimo" koncepciją. Šiai komunikacinei struktūrai priklaususių bibliotekų veikla analizuojama trimis lygmenimis – politiniu, ideologiniu ir administraciniu, kurie leidžia į bibliotekas pažiūrėti kaip į tam tikras informacines piramides, kuriose informacija (spaudiniai) pateikiama pagal hierarchijos principus. Kiekvienu iš šių lygmenų atsiveria skirtingi informacinės hierarchijos aspektai: politiniu lygmeniu reikia kalbėti apie atkirtimą nuo konteksto ir tradicijos; administraciniu lygmeniu išryškėja infrastruktūrinės reformos reikšmė; ideologiniu lygmeniu iškyla dirbtinis prioritetų sudarymas pagal ideologinius principus.

***Pagrindiniai žodžiai**: viešoji erdvė, komunikacinė struktūra, biblioteka, sovietų Lietuva, vėlyvasis sovietmetis, ideologija.*

Viešosios erdvės sampratos taikymas sovietmečio kontekstui atrodo labai komplikuotas ir kone beprasmiškas. Jos apibrėžimo paveldėtas ryšys su antikiniu poliu visuomet implikuoja *viešosios erdvės* respublikos demokratijos prigimtį. Kitaip tariant, ji neišvengiamai asocijuojasi su politiškumu, bendru politikos klausimų sprendimu (Benhabib, 1992, p. 73–74) ir galimybe egzistuoti tik daugiau ar mažiau demokratinėje santvarkoje. Tokia normatyvinė *viešosios erdvės* samprata ryški tiek Hannah Arendt veikale „Žmogaus būklė" (Arendt, 2005), tiek garsiausiu jos teoretiku laikomo Jürgeno Habermaso darbuose (Habermas, 1989). Pastarojo pateiktas klasinis *viešosios erdvės* modelis sulaukė daug kritikos[1], tačiau jo pasiūlyti viešosios erdvės kriterijai liko validūs ir universalizuoti plačiai taikomi iki šiol. Pirmiausia tai valstybės ir visuomenės atskyrimas, nes privačių asmenų diskusija turi vykti nepriklausomai nuo valstybės. Kadangi moderniais laikais

[1] J. Habermaso knygos apie struktūrinę viešosios erdvės transformaciją angliškas vertimas išėjo smarkiai pavėlavęs, tačiau po to surengtoje mokslinėje konferencijoje buvo iškristalizuotos esminės kritinės pastabos. Žr. CALHOUN, Craig, ed. (1992). *Habermas and the Public Sphere*. London: The MIT Press. 498 p.

valstybės ir visuomenės skirtis nėra tokia ryški, J. Habermasas šį kriterijų švelnino ir teigė, kad turi išlikti „autonominė“ pilietinė visuomenė, o jai priešino biurokratinio socializmo totalitarinę visuomenę, kur panoptinė valstybė tiesiogiai kontroliuoja viešąją erdvę ir, sunaikindama spontanišką viešą komunikaciją, faktiškai ją eliminuoja (Habermas, 1998, p. 368–369). Paprasčiau tariant, jeigu valstybė kontroliuoja visas visuomenines gyvenimo formas ir skirties tarp valstybės ir visuomenės nelieka, tarpininkavimo vaidmenį atliekanti viešoji erdvė faktiškai neegzistuoja. Normatyviniam viešosios erdvės modeliui suvokti svarbūs ir kiti kriterijai: nepaisant savo statuso, visi diskusijos dalyviai yra lygūs, jų diskusija paremta racionaliu svarstymu apie bendrus reikalus, o viešoji erdvė visiems vienodai prieinama (Habermas, 1989, p. 36–37, 51–52). Toks idealusis tipas turėtų būti apibūdintas atvirumu, laisve kalbėti visoms visuomenės grupėms ir visomis joms reikšmingomis temomis.

Akivaizdu, kad sovietinėje santvarkoje, kur valdžia kontroliuoja ir cenzūruoja viešąją informaciją, o visos pripažįstamos (oficialios) socialinės organizacijos yra valstybinės, viešoji erdvė negalėtų atitikti nė vieno kriterijaus. Tačiau nors laisvojo žodžio sklaida sovietmečiu negalėjo būti realizuojama, priėjimas prie kanalų ir diskusijos turinys kontroliuojami, tai nepaneigia tos aplinkybės, kad *kažkokia* viešoji minties, prasmių, informacijos apytaka vyko ir ji veikė žmonių kasdienybę. Siekiant suprasti, kokia tai buvo apytaka, mums vis dar gali būti naudingas *viešosios erdvės* apibrėžimas, jei atsisakę normatyvinių kriterijų liktume prie J. Habermaso pateiktos sampratos griaučių: tai *komunikacinė struktūra, per kurią cirkuliuoja informacija ir nuomonės* (Habermas, 1998, p. 360). Kitaip tariant, komunikacinė struktūra turi visus viešosos erdvės elementus (kanalai ar arenos, veikėjai, publika ar auditorija (Nevinskaitė, 2006, l. 17, 57–58), bet jų veikla nėra vertinama normatyviškai, todėl šiuo požiūriu gali būti nevisavertė, t. y. neatitikti jo išvardytų laisvės, atvirumo ir polilogiškumo kriterijų.

Viešajai erdvei funkcionuoti reikalinga ne tik žmonių tiesioginių ar netiesioginių susitikimų vieta, bet ir prieiga prie informacijos šaltinių, kurie padėtų požiūriams susiformuoti. Juk *viešąją erdvę* galima suvokti plačiau nei tik modernų antikinės bendrų politinių klausimų sprendimo vietos variantą. Kaip teigia Craigas Calhounas, „viešoji erdvė atlieka lemiamą *pasaulio atvėrimo* vaidmenį kartu su ar nepriklausomai nuo *problemų sprendimo* vaidmens“ (Calhoun, 1992, p. 34). *Pasaulio atvėrimo* vaidmuo priklauso tiek pat politinei sferai, kiek ir nepolitinei kultūrai. Apie tai kalba ir H. Arendt samprotaudama, kaip viešojoje srityje kuriasi bendrumas: „Kitų, kurie mato tai, ką matome mes, ir girdi tai, ką girdime mes, buvimas mums laiduoja pasaulio ir mūsų pačių tikrumą“ (Arendt, 2005, p. 53). Šis tikrumo, autentiškos tikrovės poreikis sovietinėje viešumoje susidurdavo su diskursine ideologijos galia, reikalavusia paklusti tam tikroms komunikacijos taisyklėms.

Šiaip ar taip, kaip prie viešosios erdvės arenų reikėtų priskirti ir tokius viešus informacijos domenus kaip viešoji biblioteka[2], lygiai taip pat jos priklauso ir sovieti-

[2] Apie biblioteką kaip viešosios erdvės dėmenį daugiau skaitykite: GLOSIENĖ, Audronė; PETUCHOVAITĖ, Ramunė; PADAGAITĖ, Giedrė (2006). Biblioteka kaip „trečioji vieta“. *Informacijos mokslai*, t. 39, p. 32–52.

nei komunikacinei struktūrai. Bibliotekos, kaip ir kitos arenos (nuo viešų susirinkimų iki žiniasklaidos), sovietinėje visuomenėje egzistavo, tik skyrėsi jų paskirtis: sovietmečiu bibliotekos veikė kaip savotiškos paslapties saugyklos ir ideologijos skleidėjos, todėl priėjimas prie informacijos čia buvo ribojamas ir hierarchizuojamas. Tad *informacijos hierarchija* šiame straipsnyje vadinsime specifinį informacijos saugojimo ir platinimo organizavimo būdą, kai visiems vartotojams prieiga prie visos informacijos nėra vienoda, o yra nulemta informacijos vertės sulaipsniavimo pagal šią informaciją valdančio subjekto nustatytus kriterijus.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti, kaip informacijos hierarchija buvo struktūruojama bibliotekose vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1988 m.). Šiam tikslui įgyvendinti siekiame (1) informacijos hierarchiją konceptuolizuoti trimis lygmenimis, (2) išgryninti kiekviename lygmenyje išryškėjančius jos bruožus, (3) parodyti, kaip jie prisideda prie hierarchijos kūrimo.

Tyrimo objektas – masinių bibliotekų sistema (nuo centrinių bibliotekų iki jų filialų). Masines bibliotekas turėtume laikyti sovietiniu viešųjų bibliotekų atitikmeniu, nes buvo nemokamos ir skirtos platiesiems visuomenės sluoksniams, atliko viešosioms bibliotekoms analogiškas funkcijas, tik radikaliai skyrėsi jų veiklos principai ir paskirtis (Glosienė, 1998, p. 43–44).

Sovietmečio bibliotekų veiklos analizė gali būti naudinga dvejopai: (1) ji prisideda prie visuminės to meto komunikacinės struktūros rekonstrukcijos; (2) būdama viena iš *pasaulio atvėrimo* vietų, biblioteka gali suteikti nuorodų į tai, kokiame informacijos apytakos lauke dalyvavo sovietmečio žmogus ir kokios aplinkybės darė įtaką jo, kaip skaitytojo, formavimuisi. Tokiu būdu bibliotekų analizė prisideda prie diskusijos apie sovietmečio skaitymo kultūrą, skaitytojo kompetencijas ir kriptinės komunikacijos („Ezopo kalbos“) tikrąsias galias.

Informacijos hierarchizavimo bibliotekose problemai ištirti pasitelkiami istorinis aprašomasis ir kritinės dokumentų analizės metodai. Kaip tyrimo šaltiniais naudojomės dviejų pagrindinių Vilniaus bibliotekų (Nacionalinės Martyno Mažvydo[3] ir Adomo Mickevičiaus) archyvais, taip pat Lietuvos ypatingajame archyve saugomais šių bibliotekų pirminių partinių organizacijų dokumentais, publikuotais atsiminimais, sovietmečio spauda.

Sovietmečio bibliotekų ir skaitymo kultūros istoriografija

Normatyvinis *viešosios erdvės* apibrėžimas dalį autorių paskatino apskritai neigti jos galimybę sovietinėje santvarkoje arba taikyti J. Habermaso viduramžių reprezentatyvios viešumos modelį (Høyer, Lauk, Vihalemm, 1993, p. 223). Kitiems vis dėlto atrodo, kad egzistavo alternatyvios viešosios erdvės formos (Nevinskaitė, 2006, p. 73), o tretieji žengia toliau ir ieško rafinuotesnių šių alternatyviųjų viešųjų erdvių sąsajų kanalų su oficialiuoju diskursu ir randa juos per rašytojo „instituciją“ (Mittman, 1994, p. 22–23). Tad istoriografine banalybe tapęs teiginys apie sovietmečiu vykusią totalinę informacijos kontrolę ir normatyvine prasme neegzistavusią viešąją erdvę pastūmėjo istorikus į alternatyvių informacijos kanalų (Jaseliūnas, 2006) arba alternatyvių viešųjų erdvių tyrimus (Klumbys,

[3] Sovietmečiu – LTSR valstybinė respublikinė biblioteka.

2009; Kavaliauskaitė, Ramonaitė, 2011). O štai vadinamoji oficialioji viešuma lieka be aiškiau apibrėžtos struktūros – daugiau žinoma apie cenzūros institucinį funkcionavimą, bet ne visos sistemos veikimą.

Kaip sistemiškai nagrinėti komunikacinės struktūros veiklą, geru pavyzdžiu galėtų būti Aridos Papaurėlytės-Riaubienės darbas apie tarpukario Lietuvos knygų leidybos ir platinimo sistemą spaudos laisvės ir kontrolės požiūriu (Papaurėlytė-Riaubienė, 2003). Svarbu pažymėti tai, kad autorė neapsiriboja cenzūros mechanizmo analize siaurąja prasme, o išplečia ją iki platesnės organizacinės knygos politikos, t. y. ji imasi tirti ne tik cenzūros institucijų veiklą, jos struktūrą ir rūšis, bet ir bendrą valstybės vaidmenį finansuojant ir organizuojant knygų leidybą ir platinimą. Tokiu būdu į komunikacijos proceso analizę, be kita ko, įtraukiamos ir bibliotekos – jų finansavimas, fondų komplektavimas, požiūris į skaitytoją ir t. t. (Papaurėlytė-Riaubienė, 2003, l. 83–89).

Sovietmečiui skirtoje tiek lietuviškoje, tiek užsienio istoriografijoje trūksta panašaus pobūdžio studijų. Dažniausiai koncentruojamasi arba į cenzūros institucijas (Streikus, 2004; Šmejkalová, 2001; Czarnik, 2001), arba į vieną iš sistemos elementų, pavyzdžiui, knygų leidybą (Möldre, 2007), per kuriuos nemėginama atkurti platesnio vaizdo. Čia aptinkame ir tyrimų, skirtų sovietinių bibliotekų problematikai, tik jos paprastai užsiima labai konkrečiais klausimais, pavyzdžiui, specialaus saugojimo fondais (Sinkevičius, 2000; Király, 2001), priėjimu prie užsienio publikacijų (Choldin, 1991) ar jų veikla specifinėmis aplinkybėmis (Mäkinen, 1993). Bandymai pažiūrėti į bibliotekas kaip į vientisą informacijos organizavimo struktūrą, lieka arba visiškai neišplėtoti (Ryan, 1988), arba tėra apžvalginio pobūdžio (Glosienė, 1998). Visapusiškesnį vaizdą pateikia tik į visos sistemos ar atskiro elemento istorinės raidos rekonstrukciją orientuoti darbai (Glosienė, 1996; Stonienė, 2000; Stonienė, 2006). Pastarajam atvejui būdinga tai, kad daugiau dėmesio taip pat skiriama cenzūros institucijoms, leidybai ir kur kas mažiau – platinimui, o bibliotekos apskritai dažniausiai aptariamos tik kaip spec. fondų įkūrimo vietos. Išimtimi galėtume laikyti Piret Lotman aptartą Estijos SSR bibliotekų institucinę (r)evoliuciją iš informacijos teikėjų į informacijos propagandos institucijas (Lotman, 2004).

Iš šių darbų grupės išsiskiria Valerios D. Stelmakh straipsnis, kuriame cenzūrą ji suvokia plačiąja prasme – kaip „socialinę sistemą, stipriai kontroliuojančią informaciją ir skaitymą, ribojančią viešą prieigą prie pasaulio įvairių kultūrų“ (Stelmakh, 2001, p. 143). Tai jai leido nuo specifinių valdžios institucijų veiklos pereiti prie kompleksinio socialinio mechanizmo funkcionavimo. V. D. Stelmakh išskiria reikšmingus šios politikos aspektus, tačiau taip ir nepateikia savojo struktūrinio modelio, nes ją labiau domino efemeriškai pristatytos sistemos poveikis skaitymo kultūrai.

Darbai, skirti skaitymo kultūrai sovietmečiu, sudaro atskirą mūsų straipsniui aktualios istoriografijos bloką. Minėtoji V. D. Stelmakh aptaria tik režimo įtakos skaitymo kultūrai, galėtume teigti, šalutinį poveikį – fenomenus, kurių režimas neplanavo ir nesiekė sukurti (savilaidą, knygų prekybos juodąją rinką), nors pripažįsta, kad tik nedidelė gyventojų dalis buvo pajėgi pasiekti kanalus, kuriais sklido neoficialūs tekstai, o likusieji dažniausiai tenki-

nosi cenzūros ir viso ideologinio aparato suformuota ir griežtai prižiūrima informacija (Stelmakh, 2001, p. 149). Visą režimo vykdytą „sovietinio skaitytojo“ formavimo politiką nuodugniai išgvildeno Evgeny Dobrenko. Jis parodė, kokia svarbia šio „projekto“ dalimi tapo bibliotekos, tačiau autorių labiau domino pirminiai jo etapai, t. y. pirmieji porevoliuciniai dešimtmečiai, o vėlyvasis sovietmetis jam nebeatrodo toks svarbus, nes, jo nuomone, „masinis skaitytojas“ virto „multimilijoniniu sovietinės televizijos žiūrovu“ (Dobrenko, 1997).

Lietuviškoje istoriografijoje galėtume išskirti tris darbus. Poreikį suprasti sovietmečio „interpretacinę bendruomenę“ (skaitytojų polinkius, pomėgius ir kompetencijas) pabrėžusi Loreta Jakonytė ieško naujų metodologinių būdų šiam tikslui pasiekti, tačiau ji nagrinėja sovietinių žurnalų archyvus, bet ne bibliotekas (Jakonytė, 2011). Įdomių ir vertingų įžvalgų pateikia Inga Liepaitė, nagrinėjanti režimo politiką ir sovietinius skaitytojus gana specifiniu rakursu – per sąvokų *reta knyga*, *vertinga knyga* ir *sena knyga* sampratų kaitą (Liepaitė, 2011). Be kita ko, ji parodo, kaip susiformavęs vadinamasis knygų badas atsispindi bibliotekų veikloje, tačiau tai interpretuoja kaip pasekmę ir nesvarsto, kiek pačių bibliotekų informacijos organizacija galėjo prisidėti prie šio knygų bado sukūrimo. O arčiausiai mums rūpimos temos yra priartėjusi Ineta Sibrian – ji tyrė „skaitymo kultūros ugdymo metodologines, teorines ir metodines apraiškas bibliotekininkystėje“ (Sibrian, 2009a, p. 5). Sovietmečiui skirtoje dalyje ji aptaria mūsų analizės ideologiniam lygmeniui svarbias „darbo su skaitytojais“ teorines koncepcijas, parodydama, kaip dažnai jos sutapdavo su „vadovavimu skaitymui“. Tačiau reikia pasakyti, kad I. Sibrian šių koncepcijų autorius traktuoja vien kaip mokslininkus ir nepakankamai įvertina jų ideologinio darbo vaidmenį. Šis vienpusiškumas turi įtakos jos tolesnei analizei, kai mėgina palyginti savo tyrimo duomenis su 1984 m. LTSR mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto atliktos apklausos duomenimis. Ji neįvertina pastarųjų patikimumo lygmens ir neįveda papildomų saugiklių, perspėjančių apie galimą ideologinį jų angažuotumą. O tokių saugiklių būtinybę liudija kad ir tai, kad po nepriklausomybės atkūrimo vienas iš šio tyrimo autorių (Sergejus Rapoportas) pats yra dekonstravęs tokių sociologinių apklausų patikimumą ir yra pasiūlęs tam tikras jų „skaitymo“ strategijas (Rapoportas, 1997).

Hierarchijos pagrindai: politinis lygmuo

Bibliotekai, kaip tarpininkui tarp knygos ir skaitytojo, sovietiniu laikotarpiu buvo patikėta funkcija įpiršti skaitytojui vienos rūšies literatūrą ir kuo labiau izoliuoti nuo kitos. O su tuo buvo glaudžiai susijusios ir pasirinkimo galimybės – galima kalbėti apie *atrinktą atranką*: skaitytojui jau buvo atrinkta ne tik ką jis gali rasti knygų lentynose, bet ir atsijotas priėjimas prie informacijos, kokios knygos apskritai egzistuoja. Daugybė spaudinių cirkuliavo kaip deficitiniai, kiti buvo išstumti už bet kokių pasiekiamumo ir žinojimo ribų. Įsislaptinęs sovietinis režimas sukūrė priėjimo prie informacijos piramidę, kurios hierarchiją galima aprašyti trimis lygmenimis – politiniu, administraciniu ir ideologiniu. Pirmaisiais dviem lygmenimis sukurtos ir įgyvendintos *netiesioginės* skaitymo kultūros ugdymo priemonės, trečiuoju (ide-

ologiniu) – *tiesioginės* (Sibrian, 2009b, p. 58).

Politiniu lygmeniu šios piramidės „nematomi“ pamatai buvo išgrįsti pirmuoju, bet pačiu reikšmingiausiu apribojimu – atkirtimu nuo tradicijos ir konteksto[4]. Jau pirmaisiais okupacijos metais imta naikinti visus ideologiškai „kenksmingus“ ir „buržuazinės Lietuvos“ praeitį menančius spaudinius. Prie šios tradicijos priskirtume ir išeivijos literatūrą bei spaudą, leistą jau okupacijos metais, nes jų tekstai, net nebūtinai tiesiogiai nukreipti į sovietinės okupacijos kritiką ar projektuojantys nepriklausomybės siekį, buvo paremti politiniu ir kultūriniu tęstinumu bei atmintimi. Izoliacija nuo konteksto laikytina ir labai selektyvi prieiga prie vakarietiškos („užsienio“) literatūros, kultūrinės ir mokslinės spaudos. Šis atkirtimas labai iškreipė žinias ir vaizdinius apie Vakarų gyvenimą, ypač jo novatoriškas tendencijas.

Knygų ir spaudos naikinimo istorijos aprašytos (Vilnonytė, 1994; Bulavas, 2005), todėl verta tik atkreipti dėmesį, kad sistemingai vykęs atkirtimas nuo tradicijos ir konteksto radikaliai deformavo tiek viešųjų informacijos šaltinių sudėtį (masinių bibliotekų, fondų, archyvų, muziejų), tiek stipriai paveikė ir privačius fondus – asmeninėse bibliotekose laikyti draudžiamą literatūrą buvo pavojinga ne tik pirmaisiais pokario metais, bet ir kur kas vėlesniais laikais[5]. Paskiri liudijimai apie galimybes neoficialiais kanalais pasiekti uždraustus tekstus[6] nekeitė bendros padėties, kad pastangos atkirsti nuo tradicijos paliko daugybę žmonių be nuoseklesnio žinojimo apie literatūros ir apskritai kultūros tęstinumą.

Informacijos apsaugos hiperbolizavimas bibliotekose atskleidžia įslaptinimo lygį. Skaitant bibliotekų partinių organizacijų protokolus, gali susidaryti įspūdis, kad dirbta vos ne priešų apgulties sąlygomis, iš darbuotojų nuolat reikalauta „politinio budrumo“, ypač dirbant su užsieniečiais lankytojais ir bibliotekininkystės specialistais iš svetur, nes „vieni geranoriškai domisi mūsų turtais, kiti ieško „plyšių“ pro kuriuos gautų jiems reikalingą informaciją“ (LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, 1978 11 14). Sujudimą sukeldavo „provokacijos“ – kaip „politinio budrumo“ patikrinimas viešai buvo vertinami tokie faktai, kaip Valstybinės respublikinės bibliotekos Spaudinių komplektavimo skyrių pasiekę paketai su „religinio ir antitarybinio turinio literatūra“ arba laiškai bibliotekos direktoriui ir Mokslinio tyrimo skyriaus vedėjui iš Vokietijos Federacinės Respublikos, kuriuose esą „atvirai šmeižtas mūsų tarybinis gyvenimas, raginta rinkti užsienio priešams reikalingą informaciją“ (LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, 1981 10 22).

Bibliotekose netrūko knygų vagysčių ir gadinimo atvejų, tačiau griežtą priežiūrą lemdavo ne tik prevencija nuo vagišių, bet ir didesnis nepasitikėjimas skaitytojais, dažnai – ir darbuotojais, kad prie informacijos neprieitų tas, kuriam taisyklės

[4] Kartais jis vadinamas „interpretaciniu kontekstu“ (Švedas, 2011, p. 151).

[5] V. Staniulis yra aprašęs, kaip „nekviesti svečiai juodais drabužiai“ jo asmeninę biblioteką kratė 1972 metais (Staniulis, 2010, p. 22).

[6] Poetas Jonas Juškaitis tvirtina, kad „užsienio knygų buvo kur kas daugiau, negu apsimetinėjama. Tik vieni landė į specfondus, kiti į partijos istorijos institutą pas Romą Šarmaitį, o dar kiti – pas žmones“ (Juškaitis, 1998, p. 184).

neleidžia, kad iš bibliotekos nebūtų išnešta siauro vartojimo informacija ir t. t. Pavyzdžiui, 1983 m. viena Vilniaus pedagoginio instituto ketvirtakursė Valstybinės respublikinės bibliotekos pageidavimų knygoje paliko skundą, kad jos neįleido į biblioteką, nes ji turėjo neperšviečiamą aplanką (LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos biuro posėdis, 1984 03 22). O šios bibliotekos direktorius kitąsyk pareiškė, kad „eilė darbuotojų nevykdo savo tiesioginių pareigų. Sargai tikrino darbuotojus ir tris dienas neleido eiti su didesnėmis tašėmis“ (LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos partinis susirinkimas, 1984 02 29). Aišku, tai daugiau buvo susiję su didžiosiomis respublikinėmis, mokslo ar miestų centrinėmis bibliotekomis, kuriose saugoti gausesni informacijos turtai. Tačiau, pavyzdžiui, dauginimo aparatų naudojimas visur reglamentuotas vienodai griežtai ir iki pat Atgimimo laikų bibliotekininkai guodėsi, kad dauginimo technikos arba nėra, arba „neišpręsti jos naudojimo klausimai“ (Kvietkauskienė, 1988, p. 2). Kiekvienam skaitytojui naudotis jais reikėjo gauti leidimą, o bibliotekininkas turėjo teisę tikrinti dauginamo teksto turinį. Specialaus saugojimo fonduose ne tik skaitytojams, bet ir darbuotojams griežtai drausta „kopijuoti antitarybinius, antikomunistinius bei reakcinės išeivijos tekstus bei iliustracijas“ (LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos Skaitytojų aptarnavimo specialaus saugojimo leidiniais taisyklės, 1980). Tačiau tai vis tiek neapsaugodavo nuo „netinkamo“ dauginimo aparatų naudojimo[7].

Atkirtimas nuo tradicijos bibliotekų skaitytojus labiausiai izoliavo nuo tam tikros rūšies informacijos. Išskyrus šešias didžiausias respublikines bibliotekas, į kurių specialaus saugojimo fondus valdžia sudėjo nesunaikintus tarpukario ir išeivijos spaudinius, visos kitos šalies bibliotekos šios tradicijos negalėjo skaitytojams pasiūlyti nė su specialiais leidimais. Spec. fondus turėtume laikyti priėjimo prie informacijos piramidės viršūne, o ypatingą jos dalį, savotišką viršūnės viršūnėlę, sudarė privilegijuota skaitytojų grupė – vadovaujantys partiniai ir vykdomosios valdžios atstovai. LKP CK, LSSR Aukščiausiojoje Taryboje, Ministrų Taryboje ir Kultūros ministerijoje buvo įsteigtos specialios tarnybos, kuriose šie darbuotojai aptarnauti ir iš kur jiems į darbo vietą buvo pristatoma reikalinga literatūra. 1979 m. Valstybinė respublikinė biblioteka Vilniuje turėjo 235 tokius skaitytojus (Bušmienė, 1991, p. 15)[8].

Tad respublikiniai spec. fondai yra lyg žemesnė pakopa, juos nuo viršūnių viršūnėlės skaitytojų skyrė jau tai, kad naudojimasis jų medžiaga buvo daug griežčiau reglamentuotas – specialaus saugojimo leidiniais leista naudotis tik mokslinei ir tarnybinei veiklai, mokslo įstaigos ar darbovietės vadovų tarpininkavimu. Pageidaujantis į juos patekti asmuo turėjo nurodyti konkrečią reikalingą medžiagą, ją galėjo skaityti tik specialioje skaitykloje. Taisyklės draudė paviešinti ten skelbiamas antisovietines mintis. Leidimas naudotis spec.

[7] 1974 m. balandį išaiškėjo, kad Valstybinės respublikinės bibliotekos Reprografijos skyriaus vedėjas ir pirminės komjaunimo organizacijos sekretorius poilsio dieną spausdino 200 puslapių giesmyną (LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos uždaras partinis susirinkimas, 1974 04 02).

[8] Beje, ir jie nebuvo „vientisa“ skaitytojų grupė, turinti vienodas priėjimo galimybes. Spaudinius, kuriuos cenzūra įvertindavo kaip „ypatingai slaptus“, negalėdavo saugoti net vietinė respublikinė biblioteka, o priglausdavo TSRS valstybinės V. Lenino bibliotekos Maskvoje specialaus saugojimo fondai.

fondu buvo išduodamas metams (LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos Skaitytojų aptarnavimo specialaus saugojimo leidiniais taisyklės, 1980). Tokius spec. fondus Lietuvoje turėjo šešios bibliotekos: Valstybinė respublikinė biblioteka, Kauno viešoji J. Paleckio biblioteka, Mokslų akademijos, Vilniaus universiteto, Knygų rūmų ir LKP(B) CK Partijos istorijos instituto[9]. Kaip Glavlitas graduodavo spaudinių draudimą (kampainiai, šešiakampiai etc.), kaip vyko bibliotekų valymas ir spec. fondų steigimas, draudžiamų autorių sąrašų sudarymas, spaudinių apskaita ir kas buvo komplektavimo šaltiniai, Lietuvos bibliotekininkystės istorijos darbuose nemažai rašyta (Sinkevičius, 2000; Samėnas, 1994; Bulavas, 2005; Vėlavičienė, 2011), todėl apsistosime tik ties tais aspektais, kurie reikalingi priėjimo prie informacijos problemai suprasti.

Jau fizinė šių fondų atskirtis turėjo išreikšti ypatingą slaptumo statusą[10]. Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos archyve išlikęs Specialaus saugojimo literatūros skyriaus aprašymas, nurodantis saugumo lygį: „Skyrius įsikūręs gerose, tinkamose patalpose IV aukšte. Bendras patalpų plotas – 280 m^2. Yra koridorius (25 m^2), darbo kambarys (25 m^2), 6 vietų skaitykla (45 m^2) ir saugykla (160 m^2). Įeiti į skyrių galima tik iš laiptų aikštelės, o į skaityklą ir saugyklą – tik iš darbo kambario. Saugykloje yra priešgaisrinė signalizacija. Darbo dienai pasibaigus, užrakinamos ir užplombuojamos dvejos durys – saugyklos ir darbo kambario. Raktai paliekami bibliotekos budinčiajam, o plombos – pas spec. skyriaus darbuotoją. Saugyklos valomos tik darbo metu, dalyvaujant skyriaus darbuotojams“ (Žinios apie Lietuvos TSR Valstybinės respublikinės bibliotekos Specialaus literatūros saugojimo skyrių, 1975).

Respublikinių spec. fondų veikla daug priklausė nuo to, kokią „misiją“ jiems priskyrė valdžia ir kaip ten dirbantys bibliotekininkai atsižvelgė į ją savo kasdieniame darbe. Šiuo požiūriu išsiskyrė Partijos istorijos instituto biblioteka, nes čia patekdavo didžioji dalis iš užsienio bibliotekoms ar net pavieniams asmenims siųstų lietuviškų spaudinių. Kadangi viešai informacija apie saugomą išeivijos lietuvių autorių kūrinius neskelbta, šio pobūdžio literatūros skaitytojų atsirasdavo nedaug. Atsiminimuose galime rasti liudijimų, kad bibliotekos lankytojai pabrėžia įtarumo ir nepasitikėjimo atmosferą, varginančius formalumus (Terleckas, 2011, p. 7). Panašią atmosferą prisimena ir Mokslų akademijos bibliotekos spec. fondo skaitytojai. Anot disidento Antano Terlecko, darbuotojos elgdavosi griežtai pagal instrukciją: „stovėdavo šalia ir neleisdavo kiek ilgiau pavartyti draudžiamos literatūros. Pirštu rodydavo ir liepdavo skaityti vien tik tai, ko prašei“ (Terleckas, 2011, p. 7). Žinoma, atrodo paradoksalus pats faktas, kad prie specialaus saugojimo leidinių prileisdavo ir tuo metu jau žinomą rezistentą, įstojusį studijuoti į universitetą. Tačiau apie budriai sekamus skaitytojus liudija ne vienas lankytojas[11],

[9] A. Samėnas nurodo, kad spec. fondų „užuomazgų“ būta Kauno politechnikos instituto ir Šiaulių viešojoje bibliotekose (Samėnas, 1994, p. 131).

[10] Valstybinėje respublikinėje bibliotekoje dirbusi S. Vėlavičienė teigė, kad Lituanistikos ir Spec. skyriaus knygų saugyklos buvo atskirtos storos vielos tinklo tvora, o abi saugyklas jungiančios durys paliekamos atvertos tik išskirtiniais atvejais, kai iš užsienio atvykusiai delegacijai norėta parodyti, kad jokių draudimų nėra (Vėlavičienė, 2005, p. 7).

[11] Žinios apie griežtą tvarką spec. fonduose buvo pasiekusios ir Amerikos išeiviją. „Akiračių“ autoriai stebėjosi: „Jei norima, pvz., konsultuoti vieną ar kitą *Lietuvių enciklopedijos* straipsnį, tai jam atnešamas

todėl neatrodo, kad tokia sugriežtinta tvarka taikyta tik politiškai nepatikimam A. Terleckui. Skirtingi šaltiniai patvirtina ir kitą jo liudijimą, kad kur kas „atlaidesnė“ tvarka vyravo Vilniaus universiteto bibliotekoje[12].

Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos archyvuose saugomuose specskyriaus veiklos tikrinimo aktuose pažeidimai fiksuoti retai ir tai greičiausiai byloja apie vėlyvajam sovietmečiui būdingų neformalių ryšių pranašumą prieš formalias procedūras. Tokiuose dokumentuose faktai apie nesutvarkytus leidinius saugyklose (pavyzdžiui, randama Vakaruose leistų leidinių, nepažymėtų cenzūros ženklais) pasitaikė dažniau nei skaitytojų padaryti pažeidimai. Tačiau bent tie pažeidimai, kurie vis dėlto buvo užfiksuoti, rodo gana priekabų ir formalų požiūrį. Pavyzdžiui, priekaištaujama, kad enciklopedijos vyr. moksliniam redaktoriui leista naudotis emigrantine lietuviška literatūra, nors įstaigos tarpininkavimo dokumentuose nebuvo nurodyta nei tema, nei leidinių pavadinimai (Aktas apie patikrinimo kaip vykdoma..., 1973). Glavlitas nerodė nuolaidumo „žmogiškiesiems faktoriams“ – nustatytų priėjimo prie informacijos kriterijų negalėjo pažeisti netikėtos išimtys[13].

Leidimas prieiti prie spec. fondų leidinių vien moksliniais ir tarnybiniais tikslais reiškė, kad pirmiausia buvo atsijota didelė skaitytojų dalis ir tarp galinčių prieiti prie informacijos liko daugiausia mokslinė inteligentija, ideologiniai darbuotojai, valdžios aparato atstovai ir vienintelė amorfiška grupė – studentai. O reikalavimas pateikti konkrečią skaitytoją dominančią temą ir konkretų leidinį (netgi puslapius) dar labiau varžė skaitymo akiratį ir kreipė skaitytoją į labai tikslingą informaciją. Tai buvo reikšmingas kontrolės būdas, nes akivaizdu, kad prašymą patekti į spec. fondą pateikęs skaitytojas turėjo motyvuoti savo pasirinkimus, o jie turėjo būti susiję su moksline arba tarnybine veikla. Kitaip tariant, vargu ar skaitytojai rizikuodavo nurodyti temą, kuri sukeltų įtarimų, pavyzdžiui, kad tai visiškai nėra susiję su jo tiriamojo darbo problematika. Tad tik nuo spec. skyriaus darbuotojo geranoriškumo priklausė, ar skaitytojui bus leista pavartyti „į šalį“.

Priėjimas prie spec. fondų informacijos kontroliuotas ir per bibliografines rodykles, t. y. sprendžiant, kurie leidiniai bus įtraukti į bendruosius katalogus, kurie – į spec. skyriaus, o kurie – tik į tarnybinius.

---

reikiamas tomas, atskleistas prašyto straipsnio vietoje, be teisės sklaidyti kitus puslapius“ (Lietuviškos knygos ir specfondai, 1979, p. 1). Panašiai prisimena spec. fonduose lankęsis poetas Tomas Venclova: „Vėliau, girdėjau, turėdavai nurodyti, koks straipsnis tau reikalingas, ir gaudavai tik jo kopiją – ar net enciklopedija būdavo atversta tik toje vietoje, o kiti lapai susegti...“ (Vėlavičienė, 2011, p. 263).

[12] Filosofas B. Genzelis Vilniaus universiteto bibliotekos spec. fondų tvarką laiko buvus gana liberalią, palyginti su „J. Žiugždos įvesta griežta tvarka“ Mokslų akademijos bibliotekoje, kur bibliotekos darbuotoja „tarsi cerberis saugojo, kad neatsiverstum nenurodyto puslapio“ (Genzelis, 1999, p. 28–29).

[13] Po 1971 m. birželį atlikto patikrinimo paaiškėjo, kad rašytojui A. Jonynui direktoriaus įsakymu išduoti į namus emigrantinio žurnalo „Metmenys“ 7–11 numeriai. Emigracijoje gyvenusių rašytojų kūrybos apžvalgą rengęs A. Jonynas buvo aklas ir jam tekstus skaitydavo žmona. Pasiaiškinimo rašte kultūros ministro pavaduotojui V. Jakelaičiui tuometis Valstybinės respublikinės bibliotekos direktorius V. Jurgaitis turėjo teisintis, kad spec. fondo naudojimosi taisyklės neleidžia skaityklos patalpose kam nors garsiai skaityti, o atskiros patalpos tokiam reikalui bibliotekoje nėra, todėl jis leido A. Jonynui žurnalus pasiimti į namus, kur esą rašytojo darbo kabinetas atitinka „tarnybinių patalpų“ sąvoką. Tačiau nei šios vingrybės, nei priminimas, kad A. Jonynas yra Komunistų partijos narys, kurio kūryba „pašvęsta kovai su buržuaziniais nacionalistais“, nei apeliacija į „humaniškąją šio reikalo pusę“ Glavlito prievaizdų nesujaudino ir jie liepė įsakymą atšaukti (Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ministro pavaduotojui drg.V. Jakelaičiui, 1971).

Nuo to priklausė, koks skaitytojas ir kiek sužinos apie spaudinio egzistavimą ir galimybę jį pasiekti. Valstybinės respublikinės bibliotekos Specialaus literatūros saugojimo skyriaus aprašas yra geras informacijos vertės laipsniavimo pavyzdys: jame nurodyta, kad bibliotekos bendruosiuose skaitytojų kataloguose (abėcėliniame ir sisteminiame) parodomos tik užsienyje išleistos knygos ir periodika su šešiakampiu cenzūros ženklu (be lietuvių emigrantų leidinių), o kita spec. fondo literatūra bendruosiuose skaitytojų kataloguose nefigūruoja. Tačiau į spec. skyrių patekusiems skaitytojams atsiveria platesni sąrašai: jiems yra prieinami visi katalogai, išskyrus lietuvių emigrantų literatūros katalogus. Galiausiai tarnybiniuose bibliotekos kataloguose parodoma visa spec. fondo literatūra, išskyrus lietuvių emigrantų leidiniai su šešiakampiu ženklu (LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos Specialaus knygų saugojimo skyriaus patikrinimo aktas nr. 3).

Tad priėjimą prie spec. fondų ribojo profesinis statusas ir suteikiama informacija apie jų turinį. Taip pat nereikia pamiršti, kad fondų komplektavimas vyko stichiškai – į juos sudėta tai, kas liko nesunaikinta, gauta (nusavinta) iš užsienio arba rasta asmeninėse bibliotekose ar antikvariniuose knygynuose, todėl nebuvo bent kiek išsamesnės sistemiškos pasiūlos. Dėl visų šių priežasčių skaitytojai spec. fondų nelankė gausiai[14], o juose saugomos informacijos vartojimas buvo siauras.

[14] Vilniuje, kur veikė pagrindinės valdžios institucijos ir aukštosios mokyklos, lankytojų skaičius buvo didesnis. Valstybinės respublikinės bibliotekos spec. skyriuje 1964 m. užregistruota 430 lankytojų, 1966 m. – 823, 1971 m. – 999, 1973 m. – 600, 1975 m. – 834 (Sinkevičius, 2000, No. 10, p. 31). Kauno viešosios Justo Paleckio bibliotekos spec. skyrių aplankydavo gal tik dešimtdalis šių skaitytojų: iki 1976 m. kasmet užsiregistruodavo po 35–40, o vėliau – po 45–50 skaitytojų (Samėnas, 1994, p. 131).

Hierarchijos *infrastruktūra*: administracinis lygmuo

Po karo Lietuvos SSR veikė 248 valstybinės viešosios bibliotekos, kurios 1950 m. buvo pervadintos į masines, sykiu jų paskirtis buvo suvienodinta su kitomis Sovietų Sąjungos bibliotekomis. 1950 m. buvo įkurtos ir Vilniaus, Klaipėdos, Kauno ir Šiaulių sričių bibliotekos, kurios po sričių panaikinimo buvo pervadintos į viešąsias. 1969 m. buvo įkurta ir penktoji viešoji biblioteka Panevėžyje (Glosienė, 1998, p. 43–44).

Nors viešai valdžia ir bibliotekininkai skelbė apie sėkmingai įgyvendinamus uždavinius (pvz., „Kiekvienai šeimai – knygą“), tikrasis bibliotekų lankomumas jų netenkino, todėl nuspręsta padėtį taisyti centralizacijos reforma. Dar 1969 m. Kultūros ministerija bibliotekoms išsiuntinėjo LSSR Ministrų Tarybos nutarimo projektą, kuriame teigiama, kad valstybinėmis masinėmis bibliotekomis naudojasi apie 36 proc. gyventojų, tačiau didžiuosiuose miestuose – tik 11,5 proc. (Vilniuje – 13,4 proc., Kaune – 13 proc., Panevėžyje – 13,2 proc., Šiauliuose – 11,3 proc., Klaipėdoje – 6,5 proc.). Akivaizdu, kad valdžia nebuvo patenkinta, kaip bibliotekoms sekasi vykdyti ideologines užduotis, o viena jų – pritraukti darbininkus ir formuoti jų pasaulėžiūrą. Užtat dokumente konstatuojama, kad darbininkų skaitytojų procentas miesto bibliotekose labai mažas, jie menkai naudojasi ir kitų žinybų bibliotekomis (Nutarimo dėl respublikos gyventojų bibliotekinio aptarnavimo pagerinimo projektas, 1969).

Šią padėtį tikėtasi pakeisti centralizuojant valstybinių masinių bibliotekų tinklą respublikinės priklausomybės miestuose (Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir

Panevėžyje), masines bibliotekas reorganizuojant į centrinių bibliotekų filialus – esą po centralizacijos skaitytojams taps prieinama daugiau knygų (racionaliau pasiskirstys literatūra centrinėje bibliotekoje ir filialuose, taps prieinami didesni fondai, padidės jų paklausa ir pagreitės knygų apyvarta) ir tai labiau tenkins jų poreikius. Tačiau pirmiausia tai buvo finansinės ir administracinės galios sutelkimas, vadinasi, ir knygų srautų kontrolė ir hierarchizacija: „Visos sujungtos masinės bibliotekos laikomos viena universalia biblioteka, su vieningu knygų fondu, vieningais etatais ir sąmata, vieningu administraciniu-ūkiniu vadovavimu. Centrinė biblioteka – juridinis asmuo, turintis finansinę galią, o filialai nei juridinio, nei finansinio savarankiškumo neturi“ (Bibliotekų tinklo centralizacija, 1974). 1973 m. spalio pradžioje LSSR kultūros ministerijos kolegija paskelbė apie sprendimą centralizuoti valstybines masines bibliotekas, o realūs darbai prasidėjo dar po pusantrų metų. Centralizuota bibliotekų sistema visuose šalies miestuose ir rajonuose įsigalėjo 8-ojo dešimtmečio pabaigoje. Po reformos ėmė veikti 43 rajonų ir 5 respublikinių miestų centralizuotos masinių bibliotekų sistemos su 1843 filialais (Glosienė, 1998, p. 44).

Ir prieš centralizaciją, ir po jos valdžia nesugebėjo išspręsti nuolatinių problemų. Beveik visoms bibliotekoms trūkdavo patalpų. Pavyzdžiui, Vilniaus viešoji Adomo Mickevičiaus biblioteka kūrėsi butuose, vienu metu privatūs butai tarsi įsiterpė tarp bibliotekai priklausančių patalpų, o didesnis remontas pradėtas tik 9-ajame dešimtmetyje. Bibliotekų knygos netilpdavo fonduose, todėl laikytos netinkamomis sąlygomis ar dūlėdavo sukrautos rietuvėmis koridoriuose. Dėl to ne tik nukentėjo daugybė spaudinių (pvz., nuo pelėsio, grybelio), bet ir tapo sudėtinga rasti kai kuriuos leidinius. Be to, bibliotekos užtektinai ar net per daug gaudavo tik ideologinės lektūros, o paklausesnių knygų nuolat stokodavo. Todėl kai kuriose bibliotekose iki pusės fondų spaudinių gulėdavo nepajudinti – arba jie nebuvo įtraukti į katalogus, arba jų nerasdavo, arba jų niekas nesiteiraudavo[15]. Nepatogumų skaitytojams bibliotekos kėlė daugelyje vietovių – skaitykloms ir atviriems fondams nuolat trūko erdvės. Jonavos rajono centrinės bibliotekos apklausoje daugiau nei pusė atsakiusiųjų tvirtino, kad bibliotekai reikia didesnių patalpų, nes kai ateina daugiau lankytojų, prie lentynų susidaro grūstis ir sunku pasirinkti knygą, neįmanoma prasilenkti. Lentynose knygos suspaustos taip, kad traukiamos plyšta, o pristatyti naujų lentynų nėra kur (Paškauskienė, 1988, p. 6).

Taigi bibliotekų sujungimas į griežtesnę centralizuotą sistemą turėjo padėti apmalšinti bent knygų poreikį ir taip išlaikyti skaitytojus. Tačiau realybėje bibliotekos veikė paklausių knygų „deficito“ kontekste, todėl knygų tiekimo skaitytojui

[15] Vienas skaitytojas 1969 m. Kultūros ministerijos bibliotekų skyriaus viršininkui skundėsi, kad Adomo Mickevičiaus biblioteka neišduoda periodinės spaudos komplektų, nes „dėl vietos stokos jie suštabeliuoti guli vienas ant kito ir negali jų ištraukti iš krūvos“. Nuėjęs į Valstybinę respublikinę biblioteką jis randa reikiamą spaudą, tačiau susiduria su naujais trukdžiais: „Bet daug kartų užgesina šviesą ir užsakymų priėmėjos pareiškia – šviesos nėra, užsakymų nepriimame. Po kurio laiko šviesa užsidega, vėl užsakymus priima. Be to, anksčiau išduodavo iki 9 komplektų – vienetų, o 1969 m. gegužės 7 dieną įteikus 6 užsakymus (*sic*) pareiškė „priimsime tik 5“. Man (tuo pačiu ir kitiems) kai kada reikia ne 5-kių, o 10–15 ir net daugiau vienetų. Išeina, kad specialiai Vilniuje turiu palikti 3–4 dienas (nes į dieną išduoda 5), kol gausiu 15–20 vienetų žurnalų, laikraščių, knygų. Ar tai normalu ir paranku skaitytojui?“ (Kultūros ministerijos bibliotekų skyriaus viršininkui (nuorašas), 1969).

grandyje tai atvėrė naujus plyšius piktnaudžiavimams, o bibliotekos nepajėgė konkuruoti su kitais knygų platinimo tinklo nariais (pirmiausia knygynais) dėl skaitytojų. Ypač sumenko bibliotekų filialų vaidmuo – jie tapo priklausomi nuo centrinės bibliotekos ir aukštesnių institucijų valios ir vargiai galėjo prisitaikyti prie vietinių sąlygų bei poreikių. Net Valstybinė respublikinė biblioteka be Kultūros ministerijos ar žinybinės institucijos žinios negalėjo atidaryti ar uždaryti bibliotekos, jos filialo. Savo ruožtu respublikinei bibliotekai pačiai tekdavo derinti su aukštesne valdžia skyrių vedėjų priėmimo ar atleidimo, etatų tvirtinimo ir panašius klausimus (Bulavas, 2005, p. 233).

Mažesnių miestų bibliotekas prislėgdavo visa komandavimo jėga: Kultūros ministerija, respublikinė biblioteka, didžiųjų miestų centrinės bibliotekos, LKP ir vykdomieji komitetai. Tad filialai tapo pasyviausia, aukštesnių instancijų nurodymams paklūstanti paskutinė grandinės dalis. Reformos metu daug literatūros iš jų fondų buvo gabenama į centrines bibliotekas[16], o filialų darbuotojai turėjo menkas galimybes daryti įtaką sudarant reikiamos literatūros sąrašus, todėl dažnai jiems pakliūdavo tarp skaitytojų nepaklausios knygos (Griciūtė, 1989, p. 8–9; Zonytė, 1989, p. 10), paprastai tai reikšdavo stipriai ideologizuotą literatūrą. Tad šiose arčiausiai vartotojo įsikūrusiose ir lengviausiai jam pasiekiamose komunikacinės struktūros arenose daugiau buvo prieinama ta informacija, kuri apibrėžta kaip „vertinga“ režimo suformuotos hierarchijos požiūriu, o „mažiau vertinga“ informacija nuo jo atitolinta, nes ją pasiekti daugiau galimybių buvo centrinėse bibliotekose. Taip naujoji informacijos platinimo infrastruktūra sutvirtino pačią *informacijos hierarchiją*.

Apskritai iki filialo knyga keliavo per kelis tarpinius punktus (iš leidyklos į filialą ji ėjo per Knygų bazę, Bibliotekų kolektorių ir centrinę biblioteką) ir kiekvienoje stotelėje galėjo atsirasti būdų, kaip „sustabdyti“ paklausios knygos kelionę[17]. Tai pailgino knygos kelią iki skaitytojo – nuo jos išleidimo praeidavo 2–3 mėnesiai, o komplikuotą procedūrą apsunkindavo vargana materialinė būklė (pvz., trūkdavo benzino nuvežti knygoms). Tad naujų knygų skaitytojams tekdavo laukti bent porą mėnesių, jos galėdavo pradingti „kelyje“, o filialai patys įsigyti naujos populiarios knygos negalėdavo. Dėl to jie taip pat prarasdavo savo realią vertę ir skaitytojų susidomėjimą.

Knygų „deficitą“ lydėjo stiprus socialinio neteisingumo jausmas, o prie to prisidėjo ir bibliotekose susiklosčiusi prieigos prie informacijos padėtis: nelegaliais būdais knygos negalėjęs ar nenorėjęs ieškoti skaitytojas patekęs į biblioteką galėdavo patirti savo menką socialinį statusą – paklausios knygos reikėdavo laukti lyg loterijos rezultatų, o knygai pasiekus galutinę stotelę, susidarydavo laukiančiųjų eilė, t. y. bibliotekininkai sudarydavo norinčiųjų skaityti knygą sąrašą, kuris kartais lankytojus varydavo į nevilt[18].

[16] Kaip teigė Zarasų rajono centrinės bibliotekos Salako filialo vedėja, steigiant centrinę biblioteką iš filialų išvežė daug grožinės literatūros, kurią kaimo gyventojai mėgo skaityti: „Bibliotekos liko nusiaubtos, skurdžios. Lentynos lūžo nuo neaktualios politinės ir kitokios pasenusios literatūros, o skaityti nebuvo ko“ (Gerasimova, 1989, p. 3).

[17] Anot V. Gerasimovos, knygų lydraščius filialo biblioteka gaudavo be vardinių sąrašų (tik kiekį ir sumą), todėl atsirado galimybė manipuliuoti perduodamų knygų sudėtimi: gavę naują siuntą bibliotekininkai pamatydavo, kad „vietoj geresnių knygų buvo įdedamos menkavertės“ (Gerasimova, 1989, p. 3).

[18] „Noriu perskaityti „Ešafotą“, „Arbato vaikus“.

Bibliotekų tyrimuose ir specialistų apklausose taip pat išryškėdavo, kiek ir kokiai literatūrai skaitytojai gaudavo neigiamus atsakymus, t. y. kiek trūko knygų. Šių tyrimų rezultatus reikėtų vertinti atsargiai, nes juos daugiausia lėmė pačių bibliotekininkų atsakymai, todėl juose neatsispindi „neformalioji“ veiklos pusė (kiek knygos iš bibliotekų dalytos „be eilės“ pažįstamiems, kiek paklausių knygų iš tiesų pasiekdavo filialus ir skaitytojus, t. t.), tačiau jie nurodo bendras tendencijas. Per dešimtmetį (1981–1991 m.) atliktų keturių apklausų susisteminti rezultatai pateikė tokius ekspertų vertinimus: jie iš viso nurodė 1183 deficitinių leidinių pavadinimus ir manė, kad jų trūko, nes: knygos „seniai išleistos“ (32,46 proc. trūkstamų leidinių), „nepakankamas tiražas“ (25,10 proc.), „pastovi didelė paklausa“ (12,09 proc.), „blogas poligrafinis apipavidalinimas“, greitai susidėvi (6,26 proc.), „nepakankamas egzempliorių skaičius bibliotekoje“ (3,21 proc.), laikinas susidomėjimas kūriniu, „mada“ (1,44 proc.) (Cicėnienė, 1994, p. 120). Jei imtume tik labai apytikrį vidurkį, išeitų, kad kasmet bibliotekos susidurdavo su daugiau nei 100 deficitinių leidinių pavadinimų.

Centralizacija negalėjo numalšinti knygų alkio (net jei ir iš tikrųjų to siekta), nes paminėtas tyrimas rodo, kad jis buvo sisteminis, t. y. be pačių bibliotekų veikimo trukdžių, prisidėjo kiti veiksniai (leidybos politika, socialinių veiksnių įtaka skaitytojų poreikiams). Galiausiai tokie rezultatai nepasako tikrojo skaitytojų nusivylimo biblioteka. Neaišku, ar tokį negaunamų knygų kiekį galima laikyti labai dideliu, bet faktas, kad dalis skaitytojų ateidavo į biblioteką tik šių knygų, o ne tų, kurios ištisus metus dulkėjo nepaliestos. Tad šis apytikris „deficitinis sąrašas“ kėlė nuolatinę įtampą tarp skaitytojų ir bibliotekininkų[19].

Užtat centralizacija padidino bibliotekų kontrolę: centralizuotas knygų paskirstymas leido reguliuoti knygų srautus ir kiekius, o centrinėse bibliotekose įkurti metodikos centrai formavo vienodą bibliotekų veiklos profilį. Pradžioje šie metodikos centrai padėjo kelti bibliotekininkų kvalifikaciją, o vėliau nuo tikros metodinės pagalbos pereita prie tiesioginio administracinio komandinio vadovavimo (Griciūtė, 1989, p. 9). Tai reiškė, kad iš centro į filialus plaukė daugybė rekomendacijų ir nurodymų, o filialų gero darbo svarbiausiu požymiu tapo „popierinis“ atsakas į jas, todėl gražiais skaičiais padabintų ataskaitų ir kitų dokumentų pildymas ėmė gožti tikrąsias bibliotekininkų funkcijas.

Hierarchijos prioritetai: ideologinis lygmuo

Prieigos prie informacijos hierarchija turėjo ne tik „negatyviąją“, bet ir „pozityviąją“ pusę, t. y. kol vienos rūšies informacija izoliuojama nuo skaitytojų, dedamos pastangos įbrukti kitos rūšies informaciją. Kaip ir visa sovietinė kultūra, bibliotekos turėjo prisidėti prie „sovietinio žmogaus“ formavimo. Nuo Sovietų Sąjungos įkūrimo pradžios, ypač kol knyga buvo viena

Esu įrašytas į eilę „Ešafotui“ gauti, tačiau, atrodo, perskaityti jį 1988 m. nėra vilties. O laukiančių knygos „Arbato vaikai“ netgi į sąrašą nerašo“ (Biblioteka skaitytojo akimis, 1988, p. 8).

[19] „Tačiau bibliotekininkai bejėgiai patenkinti skaitytojų poreikius, nors ir rašo juos į eilę knygoms. Iš serijos „Drąsiųjų keliai“ vieno pavadinimo gaunama 15–20 egz., o skaitytojų abonementas ir kilnojamosios bibliotekėlės turi per 2000. Knygos greitai plyšta. Be to, būna, kad skaitytojai laiku arba visiškai jų negrąžina. Knygų stoka – pagrindinė priežastis, dėl kurios prarandame skaitytojus“ (Paškauskienė, 1988, p. 7).

labiausiai vartojamų kultūros formų (iki kino, televizijos plėtros), biblioteka suvokta ne tik kaip vieta, kurioje galima įsiūlyti ideologinį skaitinį, bet ir savotiška tyrimų laboratorija. Trečiajame dešimtmetyje jose rengti stebėjimai, kurių metu bibliotekose aptariamos knygos ir stropiai fiksuojamos skaitytojų nuomonės bei reakcijos – pokalbiai užrašomi, sudaromos skaitytojų dosjė, per viešus knygų skaitymus kartais reikalauta užfiksuoti net išsprūdusias replikas ar juoką (Dobrenko, 1997, p. 32–36). Po karo tokių metodų taikymas liovėsi, nes pačios knygos reikšmė mažėjo, o netrukus juos pakeitė ideologinius uždavinius formulavusios analizės (apklausos). Bet biblioteka vis dar suprasta kaip vieta, į kurią patekusį skaitytoją privaloma vesti už rankos reikiama linkme. SSKP CK 1959 m. nutarime „Dėl bibliotekų darbo būklės šalyje ir priemonių jam pagerinti“ ir 1974 m. nutarime „Dėl bibliotekų vaidmens didinimo, komunistiškai auklėjant darbo žmones ir spartinant mokslinę-techninę pažangą“ skaitytojas išliko auklėjimo objektas, o biblioteka toliau turėjo ne tiek tenkinti jo poreikius, kiek prisidėti prie ideologinės veiklos („būtų aktyvi lenininės partijos politikos propaguotoja, pilniau išnaudotų savo galimybes formuojant naują žmogų“[20]).

Pagrindinis skaitymo orientavimas vykdytas per bibliografines rodykles, kurios turėjo išryškinti tą informaciją, kuriai režimas priskyręs didžiausią vertę, suteikęs jai prioritetinį statusą. Neatsitiktinai bibliografinių leidinių sudarymo funkcija patikėta atskirai įkurtiems Knygų rūmams, kuriuos kuravo analogiška institucija Maskvoje ir Glavlitas. Tik retais atvejais didžiosios bibliotekos rengdavo savo bibliografinius leidinius (Bulavas, 1998, p. 10). Skaitytojams būdavo siūlomi „rekomenduojamos literatūros sąrašai“, tarp kurių privalomų temų patekdavo, pavyzdžiui, „Mums kurti komunizmą (sutinkant TSKP XXVI suvažiavimą)“ arba „Gyventi, dirbti, mokytis leniniškai“. Bibliotekininkai turėjo rūpintis, kad nuolat daugėtų skaitytojų ir išduodamų leidinių, o ateinantieji lankytojai susidomėtų ir paimtų paskaityti ideologinę literatūrą. Atkirtimas nuo tradicijos ir konteksto laikytini informacinės piramidės „nematomais“ pamatais, o štai šis ideologiškai angažuotos informacijos prioretizavimas sudarė pirmąsias „matomas“ piramidės pakopas.

Oficialiose ataskaitose tai skambėdavo taip: „Individualiame darbe buvo naudojamas visas priemonių kompleksas. Didelis dėmesys skiriamas visų kategorijų skaitytojų skaitymo vadovavimui. Visiems, kurie mokosi arba dirba ir mokosi, buvo stengiamasi parinkti, rekomenduoti pagal mokymo bei mokslo programas jiems nurodytą literatūrą. Skaitytojams, kurie mokėsi politinio švietimo sistemoje, užsiima savišvieta, lanko liaudies universitetus – rekomenduojamos knygos pagal profilį, individualių pokalbių bei konsultacijų pagalba parenkama tai, kas siūloma mokymo planuose. Teikiamos bibliografinės informacijos įvairių profesijų skaitytojams“ (1978 m. Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos darbo ataskaita). Tačiau iš tikrųjų tokios bibliotekininkams priskirtos funkcijos tik blogino santykius su skaitytojais, kurie kratėsi pagalbos ir ėmė vertinti bibliotekininkus kaip ideologijos propaguotojus[21].

[20] Taip 1974 m. nutarimo esmę aiškino laikraščio „Pravda“ vedamasis (Knyga – į mases!, 1974, p. 1).

[21] Pavyzdžiui, bibliotekininkė R. Kvietkauskienė teigia: „Primityviai suvokiamos bibliotekininko pareigos. Retai kreipiamasi į jį paramos renkantis knygas. Skaitytojų aptarnavimas yra pagrindinis biblioteki-

Tai viena priežasčių, kodėl negalėdami ar nenorėdami vykdyti ideologinių funkcijų bibliotekų darbuotojai ėmėsi „prirašinėti“ – fiktyviai gerinti rodiklius ir įrašinėti darbus, kurių iš tiesų neatlikdavo.

Tokio likimo dažnai neišvengdavo ir kitos bibliotekoms priskirtos funkcijos, bendrai vadintos „masiniu darbu“. Bibliotekose organizuoti susitikimai su garsiais žmonėmis, literatūriniai vakarai, pašnekesių valandėlės, parodos, teminės lentynos, ekskursijos, būreliai. Čia, be abejonės, svarią dalį taip pat turėjo užimti ideologinės temos, todėl skirtingose bibliotekose nuolat kartodavosi tos pačios tematikos vakarai ir to paties pavadinimo parodos. Teigiama, kad tarp bibliotekininkų „didžiausią populiarumą turėjo renginių scenarijai, pateikiantys gatavus tekstus kalbėtojams“ (Griciūtė, 1989, p. 9), o patys darbuotojai „masinį darbą“ dirbdavo atsainiai. Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos partiniame ataskaitiniame susirinkime barta skaityklos vedėja, kad „per daug užimta gidės darbu ir masinį darbą visai apleido“, todėl „kelia abejonių, ar iš viso priemonės vedamos, nes jos niekada direkcijos nepakontroliuojamos, niekas jų nelanko“ (Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, 1974 10 15).

Skaitytojai „masiniam darbui“ taip pat dažnai likdavo abejingi. Tarkime, Klaipėdos miesto centrinės bibliotekos 7-ojo filialo skaitytojų apklausa parodė, kad tik 4,3 proc. jų bibliotekos rengiamas parodos laikė naudingomis. Masiniuose knygos propagavimo renginiuose teigė lankęsi 6 proc. apklaustųjų, nors kvietimus į juos gavo arba skaitė skelbimus 16 proc. skaitytojų (Venckaitienė, 1989, p. 126). Žinoma, renginio populiarumas priklausė nuo jo pobūdžio arba ideologinio krūvio. Pavyzdžiui, bibliotekos sulaukdavo daug lankytojų susitikimuose su garsiais žmonėmis ir muzikiniuose vakaruose arba neoficioziniuose minėjimuose (pvz., Kristijono Donelaičio ar Mikalojaus Konstantino Čiurlionio gimimo sukaktys). Į kai kuriuos renginius net netilpdavo visi norintys, o valdžios prievaizdai reikšdavo nepasitenkinimą, nes jie neturėjo pakankamai ryškių ideologinių orientyrų (Vėlavičienė, 2011, p. 83).

Šio „masinio darbo“ tikslu šiuolaikiniais terminais galėtume įvardyti bibliotekos pavertimą „trečiąja vieta“, t. y. tokia viešosios erdvės arena, „kur lankytis malonu, norisi, kur jaučiamės laisvai, patogiai, neįpareigojamai“ (Glosienė, Petuchovaitė, Padagaitė, 2006, p. 33). Tik tai nebuvo tikslas savaime, o priemonė sukurti palankesnes sąlygas tiesiogiai daryti poveikį skaitymo kultūrai, t. y. lengviau įgyvendinti ideologinius uždavinius. Vis dėlto toks tiesioginis ideologinis poveikis vėlyvuoju sovietmečiu jau buvo dažnai atpažįstamas, todėl jį nuolatos lydėjo pastangos šio poveikio išvengti.

Išvados

Viešosios erdvės normatyvine prasme sovietinėje Lietuvoje nebuvo, tačiau ją imitavo komunikacinė struktūra, per kurią

ninko darbas. Deja, skaitytojai, ypač jaunimas, vengia globos, vengia bibliotekininko rekomenduotos knygos. Jaunuolių nuomone, propaguojama ne tai, kad geriausia, o tai, ką reikia propaguoti“ (Kvietkauskienė, 1988, p. 1). Netgi bibliotekų darbo ataskaitose guodžiamasi, kad skaitytojai vengia patarimų: „Nors ir buvo sudaryta skaitytojams I pogrupės 10 planų, labai sunku įtikinti juos imti rekomenduojamą literatūrą“ ir „<...> dažniausiai, kaip sako anketos, jie nori pasirinkti knygas patys (tik 15 skaitytojų anketose parašė, kad jiems reikalinga bibliotekininko pagalba) <...>“ (1979 m. Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos darbo ataskaita).

vykdyti ideologiniai uždaviniai ir kontroliuota informacijos cirkuliacija. Šitai gerai atspindi vienas iš dėmenų – viešosios (masinės) bibliotekos, kuriose informacijos saugojimas ir pateikimas skaitytojams vyko hierarchiniu principu. Nagrinėdami informacijos hierarchijos struktūravimą parodėme, kad jį galima aprašyti trimis lygmenimis – politiniu, administraciniu ir ideologiniu.

Politiniu lygmeniu hierarchizacija vyko „negatyviai“: atsižvelgdamas į bendrą atkirtimo nuo tradicijos ir konteksto politiką, režimas spręsdavo, kokius spaudinius paversti *nematomais* – paprastas skaitytojas negalėdavo nei apie juos sužinoti iš kataloginių sąvadų, nei tuo labiau juos pasiekti. Politinis lygmuo lyg įrėmina hierarchinei struktūrai apibūdinti pasirinktą standartinį piramidės vaizdinį. Šios piramidės „nematomi“ pamatai – tai režimo informacinės politikos *modus operandi*: izoliuoti skaitytoją nuo visko, kas suvokiama kaip „žalinga“ ir „pavojinga“. O piramidės viršūnėje įsitaisė vienintelė šios taisyklės išimtis – paslapties saugyklos, t. y. specialaus saugojimo fondai, kurie buvo pasiekiami tik perėjus griežtą taisyklių sietą ir patenkinus politinius ar socialinius statuso reikalavimus. Juos atitikdavo tik palyginti smulki „privilegijuotųjų“ grupė, kurios absoliučiai daugumai spec. fondų medžiagos naudojimas buvo labai suvaržytas.

Ideologinis lygmuo informacijos piramidėje veikė „pozityviai“: bibliotekoms buvo formuluojama užduotis ideologinę, sovietiniam piliečiui „teigiamą“ auklėjamąjį poveikį turinčią literatūrą padaryti *labai matomą*, ji turėjo sudaryti pirmąsias piramidės pakopas. Kaip tik šios pastangos dirbtinai prioretizuoti ideologinės tematikos literatūrą kitos atžvilgiu daugiausia prisidėjo prie sovietmečio bibliotekų ir bibliotekininko profesijos socialinio prestižo smukimo, galbūt net diskreditacijos. Galėtume teigti, kad *labai matoma* literatūra skaitytojų buvo vertinama kaip *pernelyg matoma*, todėl neįdomi ir atgrasi.

Aštuntajame dešimtmetyje įvykdytą bibliotekų tinklo centralizaciją galime interpretuoti kaip informacijos piramidės efektyvumo reformą, kuri turėjo sukurti naują hierarchijos infrastruktūrą. Efektyvumą šiuo atveju reikėtų suprasti ne kaip (visų pirma) pagalbą skaitytojui lengviau pasiekti trokštamą literatūrą, o kaip administracines priemones sutelkti galią centrinėse bibliotekose ir taip sukurti patikimesnę instituciją bibliotekoms veikti politiniu ir ideologiniu lygmeniu, t. y. kontroliuoti knygų paskirstymą ir suaktyvinti ideologijos sklaidą.

Bibliotekų, kaip komunikacinės struktūros dėmens, veiklos pjūvis šiais trimis lygmenimis parodė, kad jos funkcionavo ne kaip *pasaulio atvėrimo*, o greičiau priešingai – kaip *pasaulio užvėrimo* vieta.

LITERATŪRA

ARENDT, Hannah (2005). *Žmogaus būklė*. Vilnius: Margi raštai. 309 p.

BENHABIB, Seyla (1992). Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas. Iš CALHOUN, Craig, ed. *Habermas and the Public Sphere*. London: The MIT Press. 498 p.

BULAVAS, Vladas (2005). *Idėjos virsta tikrove:* darbų rinkinys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, 405 p.

BULAVAS, Vladas (1998). Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos istorijos bruožai. *Bibliotekininkystė*, p. 9–13.

BUŠMIENĖ, Stasė (1991). Bibliotekos skaitytojų kontingentas. Iš RIMŠA, Vytautas, sud. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (1979–1989):* teminis straipsnių rinkinys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, p. 13–20.

CALHOUN, Craig, ed. (1992). *Habermas and the Public Sphere*. London: The MIT Press. 498 p.

CICĖNIENĖ, Viliunė (1994). Ekspertiniai bibliotekų fondų pilnumo vertinimai. 1981–1991 metų tyrimai, jų rezultatai ir išvados. Iš SINKEVIČIUS, Klemensas, sud. *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: teminis mokslo darbų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, p. 119–125.

CHOLDIN, Marianna Tax (1991). Access to Foreign Publications in Soviet Libraries. *Libraries & Culture*, Vol. 26, No. 1, p. 135–150.

CZARNIK, Oskar Stanislaw (2001). Control of Literary Communication in the 1945–1956 Period in Poland. *Libraries & Culture*, Vol. 36, No. 1, p. 104–115.

DOBRENKO, Evgeny (1997). *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*. Stanford: Stanford University Press, 392 p.

GENZELIS, Bronius (1999). *Sąjūdis: priešistorė ir istorija*. Vilnius: Pradai, 166 p.

GLOSIENĖ, Audronė (1998). Viešųjų bibliotekų raida. Iš GLOSIENĖ, Audronė; PETUCHOVAITĖ, Ramunė; RACEVIČIŪTĖ, Rasa. *Viešoji biblioteka:* tradicija ir modernumas. Vilnius: Žara, p. 43–44.

GLOSIENĖ, Audronė (1996). Knygos raida antrosios tarybinės okupacijos metais. Iš GLOSIENĖ, Audronė; KAUNAS, Domas; NAVICKIENĖ, Aušra; STONIENĖ, Vanda. *Lietuviškoji knyga: istorijos metmenys*. Vilnius: Vilspa, p. 205–220.

GLOSIENĖ, Audronė; PETUCHOVAITĖ, Ramunė; PADAGAITĖ, Giedrė (2006). Biblioteka kaip „trečioji vieta“. *Informacijos mokslai*, No. 39, p. 32–52.

HABERMAS, Jürgen (1998). *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: The MIT Press, 630 p.

HABERMAS, Jürgen (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: an Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. London: Polity Press, 301 p.

HØYER, Svennik; LAUK, Epp; VIHALEMM, Peeter (1993). *Towards a Civic Society: the Baltic Media's Long Road to Freedom*. Tartu: Nota Baltica, 366 p.

JAKONYTĖ, Loreta (2011). Pradiniai štrichai ankstyvojo sovietmečio skaitytojo portretui. *Colloquia*, No. 27, p. 81–98.

JASELIŪNAS, Egidijus (2006). *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje:* daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas. 171 p.

JUŠKAITIS, Jonas (1998). *Lyra ant gluosnio:* straipsniai, pokalbiai ir kita. Vilnius: Aidai. 520 p.

KAVALIAUSKAITĖ, Jūratė; RAMONAITĖ, Ainė, moks. red. (2011). *Sąjūdžio ištakų beieškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltos lankos. 439 p.

KIRÁLY, István (2001). Library Secret Fonds and the Competition of Societies. *Libraries & Culture*, Vol. 36, No. 1, p. 185–192.

KLUMBYS, Valdemaras (2009). *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*: daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas. 185 p.

LIEPAITĖ, Inga (2011). Sąvokų *reta knyga*, *vertinga knyga* ir *sena knyga* samprata bei vartosena sovietinės Lietuvos knygos kultūroje. *Knygotyra*, t. 56, p. 56–84.

LOTMAN, Piret (2004). Estonian Public Libraries in the Twentieth Century. Iš LOTMAN, Piret; VILBERG, Tiina (ed.). *The 20th Century Libraries in the Baltic Sea Region*. Tallinn: National Library of Estonia. 123 p.

MÄKINEN, Ilkka (1993). Libraries in Hell: Cultural Activities in Soviet Prisons and Labor Camps from the 1930s to the 1950s. *Libraries & Culture*, Vol. 28, No. 2, p. 117–142.

MITTMAN, Elizabeth (1994). Locating a Public Sphere: Some Reflections on Writers and Öffentlichkeit in the GDR. *Women in German Yearbook*, Vol. 10, p. 19–37.

MÕLDRE, Aile (2007). Estijos knygų leidybos sistema sovietmečiu (1944–1991). *Knygotyra*, t. 47, p. 105–121.

NEVINSKAITĖ, Laima (2006). *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988–2000 m.:* laikraščių atvejis: daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 152 lap.

PAPAURĖLYTĖ-RIAUBIENĖ, Arida (2003). *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.:* daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 188 lap.

RAPOPORTAS, Sergejus (1997). Totalitarizmo laikų sociologija: struktūros ir tekstai. *Lietuvos mokslas*, t. 5, kn. 15.

RYAN, Frederick (1988). Soviet Information Service: The Medium, the Message, and the Commissar. *Libraries & Culture*, Vol. 23, No. 1, p. 61–68.

SAMĖNAS, Alvydas (1994). Kauno viešosios bibliotekos specialaus saugojimo literatūros fondo komplektavimas ir naudojimas (1958–1988 m.). Iš SINKEVIČIUS, Klemensas, sud. *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje:* teminis mokslo darbų rinkinys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, p. 129–133.

SIBRIAN, Ineta (2009a). *Metodologiniai skaitymo kultūros tyrimų aspektai: pedagoginė paradigma Lietuvos bibliotekininkystėje po 1918 m.:* daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 200 p.

SIBRIAN, Ineta (2009b). Skaitymo kultūros ugdymo klausimai Lietuvos bibliotekinimkystėje 1918–1940 metais. *Knygotyra*, t. 53, p. 57–70.

SINKEVIČIUS, Klemensas (2000). Šešiabriaunio spaudo imperija: LNB specfondo istorijos bruožai. *Tarp knygų*, No. 5–10.

STANIULIS, Vidmantas (2010). Beveik sudegę knygų meilės ugnyje. Iš STANIULIS, Vidmantas, sud. *Diagnozė: bibliofilija:* esė, straipsniai. Kaunas: V. Staniulio knygynas, p. 15–100.

STELMAKH, Valeria D. (2001). Reading in the Context of Censorship in the Soviet Union. *Libraries & Culture*, Vol. 36, No. 1, p. 143–151.

STONIENĖ, Vanda (2006). *Lietuvos knyga ir visuomenė:* nuo spaudos draudimo iki nepriklausomybės atkūrimo (1864–1990). Vilnius: Versus aureus, 128 p.

STONIENĖ, Vanda (2000). *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)*. Vilnius. 144 p.

STREIKUS, Arūnas (2004). Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. *Genocidas ir rezistencija*, No. 1 (15), p. 43–67.

ŠMEJKALOVÁ, Jiřina (2001). Censors and Their Readers: Selling, Silencing, and Reading Czech Books. *Libraries & Culture*, Vol. 36, No. 1, p. 87–103.

ŠVEDAS, Aurimas (2011). Sovietų pastangos ir poveikis keičiant Lietuvos visuomenės interpretacinį kontekstą. Iš JURKUTĖ, Mingailė; ŠEPETYS, Nerijus, sud. *Demokratija Lietuvoje: pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, p. 151–160.

VAISETA, Tomas (2012). Snobai, skolininkai ir Lenino raštų plėšytojai: vėlyvojo sovietmečio skaitytojų polinkiai ir praktikos. *Naujasis Židinys-Aidai*, No. 3 (251), p. 178–186.

VENCKAITIENĖ, Vanda (1989). Klaipėdos miesto gyventojų nuomonė apie biblioteką, knygą, skaitymą. Iš RIMŠA, Vytautas, sud. *Skaitymo psichologijos klausimai:* teminis mokslo darbų rinkinys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, p. 122–129.

VĖLAVIČIENĖ, Silvija (2011). *Draustosios spaudos pėdsakais*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. 414 p.

VĖLAVIČIENĖ, Silvija (2005). Išeivijos spauda Lietuvoje per penketą sovietinio draudimo dešimtmečių. *Knygotyra*, t. 44, p. 1–16.

VILNONYTĖ, Valerija (1994). Knygų naikinimas Lietuvoje 1944–1956 metais. Iš SINKEVIČIUS, Klemensas, sud. *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje:* teminis mokslo darbų rinkinys. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, p. 37–41.

TERLECKAS, Antanas (2011). *Laisvės priešaušryje: rezistento prisiminimai (1970–1986)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 328 p.

Spaudos publikacijos

Biblioteka skaitytojo akimis: karo veteranas J. Verbickis apie A. Mickevičiaus biblioteką (1988). *Bibliotekų darbas*, nr. 8, p. 8.

Bibliotekų tinklo centralizacija (1974). *Bibliotekų darbas*, nr. 2, p. 4.

GERASIMOVA, Vilija (1989). Centralizacija darbo nepalengvino. *Bibliotekų darbas*, nr. 12, p. 3.

GRICIŪTĖ, Laima (1989). Centralizacija: už ir prieš. *Bibliotekų darbas*, nr. 4, p. 8–9.

Knyga – į mases! (1974). *Bibliotekų darbas*, nr. 7, p. 1.

KVIETKAUSKIENĖ, Rimalda (1988). Mūsų darbą vertina skaitytojai. *Bibliotekų darbas*, nr. 9, p. 2.

Lietuviškos knygos ir specfondai (1979). *Akiračiai*, nr. 10 (114), p. 1.

PAŠKAUSKIENĖ, Vlada (1988). Ką mąstome, ką siūlome. *Bibliotekų darbas*, nr. 10, p. 6.

ZONYTĖ, Juzefa (1989). Bibliotekų fondai – visų rūpestis. *Bibliotekų darbas*, nr. 4, p. 10.

Archyvinė medžiaga

Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius

LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos uždaras partinis susirinkimas, 1974 04 02, protokolas nr. 8. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 13, l. 28–30.

LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, 1978 11 14, protokolas. LYA, f. 3564, ap. 7, b.17, l. 80–81.

LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, 1981 10 22, protokolas nr. 13. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 20, l. 147–148.

LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos partinis susirinkimas, 1984 02 29, protokolas nr. 5. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 25, l. 30.

LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos biuro posėdis, 1984 03 22, protokolas nr. 6. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 26, l. 36.

LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, 1988 03 15, protokolas nr. 5. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 32, l. 9.

LTSR valstybinės M. Mažvydo bibliotekos pirminės partinės organizacijos atviras susirinkimas, 1988 09 27, protokolas nr. 11. LYA, f. 3564, ap. 7, b. 32, l. 28–29.

Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos pirminės partinės organizacijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas, 1974 10 15, protokolas nr. 11. LYA, f. 11324, ap. 2, b. 13, l. 156–157.

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius

Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ministro pavaduotojui drg. V. Jakelaičiui, 1971 07 06. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 9, l. 20–21.

Aktas apie patikrinimo, kaip vykdoma „Instrukcijos apie kapitalistinių šalių literatūros išrašymo, saugojimo ir panaudojimo tvarką“ reikalavimai bei kiti LTSR Glavlito nurodymai Lietuvos TSR Valstybinėje respublikinėje bibliotekoje, rezultatus, 1973 11 02. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 2, l. 3.

Žinios apie Lietuvos TSR Valstybinės respublikinės bibliotekos Specialaus literatūros saugojimo skyrių, 1975 11 27. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 2, l. 21.

LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos Skaitytojų aptarnavimo specialaus saugojimo leidiniais taisyklės, patvirtintos 1980 02 15. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 3, l. 3–5.

LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos Spec. knygų saugojimo skyriaus patikrinimo aktas nr. 3. LNB rankraščių skyrius, f. 178, b. 2, l. 22.

Vilniaus viešosios Adomo Mickevičiaus bibliotekos archyvas

Kultūros ministerijos bibliotekų skyriaus viršininkui [nuorašas], *1969 05 09*. AMB archyvas, f. 1, ap. 1, b. 502, l. 23.

Nutarimo dėl respublikos gyventojų bibliotekinio aptarnavimo pagerinimo projektas, 1969. AMB archyvas, f. 1, ap. 1, b. 502, l. 34.

1978 m. Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos darbo ataskaita. AMB archyvas, f. 1, ap. 1, b. 676, l. 7.

1979 m. Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos darbo ataskaita. AMB archyvas, f. 1, ap. 1 [bylos kopija be numerio], l. 12–13.

THE HIERARCHY OF INFORMATION IN THE LATE SOVIET PERIOD: THE CASE OF LIBRARY

Tomas Vaiseta

S u m m a r y

The article deals with the situation of libraries in the late soviet period (1964–1988) as an element of soviet public sphere. The soviet public sphere is interpreted not in a normative sense (as a contribution to a normative political theory of democracy), but only as a structure of communication, and it is compared with the concept of the public sphere as a place of "world-disclosing", proposed by Craig Calhoun. It is suggested that a typical metaphor of pyramid is valid to understand the hierarchy of information in libraries, but it is necessary to analyse this pyramid on three levels – political, administrative, and ideological. Each of these levels shows that we should approach the soviet libraries not as a place of "world-disclosing", but as a place of "world-closing".